

забезпечені не тільки нормативні курси основних навчальних дисциплін, але й більшість спеціальних курсів, значну роль мають відігравати й інші методичні матеріали. Наразі є необхідним більш глибокий підхід до навчально-методичного забезпечення.

1.3. Переосмислення предметного поля вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції як одна з умов її включення в світоінтеграційні процеси в галузі науки і освіти

Будь-яка система знань, яка претендує на статус науки, має мати свій власний предмет дослідження, під яким розуміються ті явища і процеси реального світу, на які спрямоване наукове пізнання. Предмет науки не є чимось застиглим, раз і назавжди даним. Він перебуває в постійному розвитку, оскільки явища і процеси, які включаються в орбіту дослідження науки, якісно змінюються. Тому перед кожною наукою періодично, на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність повернення до розгляду її предмету, його уточнення, а інколи й істотного переосмислення. Не є винятком у цьому відношенні також загальнотеоретична юридична наука, відома багатьом поколінням вітчизняних правників під назвою «загальна теорія держави і права».

Корінні зміни, що відбулися на пострадянському просторі протягом останніх майже двох десятиліть, істотно вплинули на самі явища, що складають об'єкт дослідження загальнотеоретичної юриспруденції. Це обумовлює необхідність не тільки більш високого рівня їх пізнання, вивчення нових зв'язків та властивостей цих явищ, а й перегляду певних усталених підходів і уявлень. Серед юридичних наук цього чи не найбільше потребує загальнотеоретична юриспруденція. Адже вона десятиліттями сильніше за галузеві та міжгалузеві науки була скована ортодоксальною марксистсько-ленінською ідеологією, яка обумовила етатистську трактовку права. Незважаючи на намагання звільнитися від неї, вона все ще значною мірою зберігає свої позиції. Як слушно зазначається в пострадянській літературі, загальнотеоретична наука, «відмовляючись від багатьох догм марксизму-ленізму, при цьому уперто стоїть на старому предметному полі»¹.

Виявилось, що легше всього позбавитися від зовнішніх проявів вказаної ідеології – згадок про неї у відповідних розділах підручників і навчальних посібників, особливо присвячених методології наукового пізнання, у визначенні права та інших юридичних понять, їх типології.

¹ Козличин И.Ю. Предисловие к книге: П. М. Коркунов. Лекции по общей теории права. – Санкт-Петербург, 2004. С. 18.

Що ж стосується внутрішньої суті ідеологічних підпорок, на яких трималося радянське загальнотеоретичне правознавство, то їх подолання є справою набагато складнішою. Це пояснюється низкою причин: конкретно — історичним станом вітчизняної правової системи та суспільної правосвідомості, які все ще зберігають «родимые пятна» особливої «соціалістичної правової сім'ї», відсутністю послідовних правових реформ, орієнтованих на якомога повніше втілення у національну правову систему загальнолюдських і європейських правових цінностей, браком належної волі до таких реформ у вищих ешелонах влади, інертністю доктринального мислення тощо.

У будь-якому разі усвідомлення необхідності корінних змін у підходах до розуміння предметного поля загальнотеоретичного правознавства ще не настало. У зв'язку з цим наразі відсутня єдність поглядів не лише стосовно предмету даної науки і відповідної навчальної дисципліни, а й навіть щодо її назви. Тим часом, загальна потреба у пересмисленні предмету і структури загальнотеоретичної юриспруденції та відповідної навчальної дисципліни все відчутніше обумовлюється не тільки внутрішніми, а й зовнішніми чинниками, вирішальне значення серед яких належить розвитку міждержавних інтеграційних процесів у сфері науки і освіти.

Протягом багатьох десятиліть теорія держави і права фактично була відірвана від своєї юридичної основи і орієнтована на пропаганду пануючої ідеології і політики правлячої партії, перероджуючись у схоластичну і коментаторську дисципліну¹. Не можна сказати, що вона не зазнала жодних змін протягом всього періоду існування радянської системи. Позитивні зрушення у доктринальній правосвідомості спостерігалися і в той період, особливо в останню чверть минулого століття. Згадаймо хоча б дискусію кінця 70-х початку 80-х років про праворозуміння, під час якої було висловлено чимало слушних, актуальних і сьогодні, думок щодо взаємозв'язків права і держави, зокрема про те, що держава є винятковим творцем закону, але не права, що вона має монополію на законотворчість, а не на правотворення тощо. На жаль, на практику ця дискусія впливу майже не мала. Не позначилася вона і на навчальній загальнотеоретичній дисципліні. Вона продовжувала розглядатися як дисципліна з двоєдиним змістом її предмету, який обґрунтовувався нерозривністю взаємозв'язків між державою і правом в процесі їх виникнення, функціонування і розвитку відповідно до пануючої у вітчизняному правознавстві методології формаційного підходу.

¹ Див.: Лейст О. Э. Сущность права. М. 2002. — С. 242.

Практично мало що змінилося у цьому плані і в пострадянський період. Причому як не парадоксально, всупереч суттєвим змінам у світоглядних підходах до взаємозв'язків держави і права. Не заперечуючи таких взаємозв'язків взагалі, у пострадянському, у тому числі вітчизняному, загальнотеоретичному правознавстві все міцніше утверджуються позиції, згідно з якими первісний генезис права корениться не в державі, а в реальному житті, в природних, невідчужуваних правах людини, які є першоджерелом права; право виникає не одночасно з державою, а передує їй; за певних соціальних передумов воно може існувати без держави і поза державою; про неідентичність причин їх виникнення, необхідність нових підходів до типології держав і права та періодизації їх розвитку, які б механічно не «прив'язували» розвиток права до держави, що особливо актуально для України, яка століттями не мала власної державності, а враховували чимало інших чинників — культурних, релігійних, національних тощо, які істотно впливають на характер взаємозв'язку між державою і правом та ступінь їх автономності тощо.

Це дало підстави деяким авторам ставити під сумнів існування загальної теорії держави і права як єдиної науки і єдиної навчальної дисципліни та порушувати питання про доцільність відокремлення теорії права від теорії держави¹. Точка зору стосовно доцільності нарізного дослідження і вивчення теорії держави і теорії права не була прийнята в більшості інших країн пострадянського простору, зокрема в Україні.

На відміну від центральноєвропейських країн «соціалістичного табору», правознавство яких зазнало істотного впливу марксистсько — ленінської ідеології і радянської юридичної науки, у яких після краху соціалістичної системи нав'язана їм ідеологія нерозривної єдності держави і права була рішуче відкинута² і відбулася досить швидка трансформація загальнотеоретичної юриспруденції відповідно до європейських традицій (а в жодній західноєвропейській країні, як і на Заході в цілому, не існувало і не існує базової загальнотеоретичної дисципліни, яка комплексно об'єднувала б теорію держави і теорію

¹ Див., наприклад: Общая теория права. Под ред. В. К. Бабаева. — Нижний Новгород. 1993. — С. 37; Общая теория права. Под ред. А. С. Пиголкина — М. 1995. С. 4-5.

² Див., наприклад: Klapp Viktor. Theorie права. С-Н-ВЕСК. 1995. — с. 4 — 5; Prusák Jozef. Teória práva. Bratislava. 1995. С. 13.

права)¹ у пострадянській загальнотеоретичній юридичній науці продовжує домінувати думка, що відокремлення теорії права від теорії держави є штучним, воно неминує призводити до збіднення як правознавства, так і державознавства, ускладнює їх розуміння², суперечить вітчизняній традиції, згідно з якою загальна теорія держави і права протягом багатьох десятиліть складалася як єдина цілісна юридична наука³; тому диференціація загальної теорії держави і загальної теорії права можлива лише в середині цієї єдиної науки, тобто допускається їх певна автономія як частин цілого, а не відокремлення частини від цілого і утворення нового цілого.⁴

По суті, традиційними залишаються також основні аргументи на користь збереження цього цілого. Хоч посилення на нерозривність історичних долей держави і права (їх одночасне виникнення з одних і тих же причин, виконання ними єдиних економічних і соціальних функцій тощо) зустрічаються нині нечасто⁵ і виглядають анахронізмом, звільнитися загальнотеоретичній юридичній науці від надмірної політизації в дусі попереднього монофакторного підходу до історії людства загалом та історії держави і права, зокрема, поки що повністю не вдається. Держава і право продовжують розглядатися як явища настільки нерозривно пов'язані між собою, що вилучення із структури науки теорії держави і права теорії держави нібито означатиме втрату нею, як і багатьма історичними і галузевими юридичними дисциплінами, свого теоретичного підґрунтя⁶.

¹ Це зовсім не означає повної уніфікації загальнотеоретичних правових дисциплін. Вони існують у різних варіантах. У Франції, наприклад, загальнотеоретична дисципліна викладається під назвою «Загальна теорія права», якою охоплюються всі її аспекти: від юридичної антропології до теорії відправлення правосуддя. У ФРН базові загальнотеоретичні аспекти права зосереджені у трьох курсах – філософії права, соціології права і юридичній методології, предмет якої складають переважно методи застосування законодавства, його тлумачення, правила і прийоми юридичної аргументації тощо. У Великобританії загальна наука про право традиційно позначається терміном «юриспруденція» (jurisprudence), яка фактично близька до філософії права, оскільки дає уявлення про ячення, які пояснюють природу права, та ін.

² Див., наприклад: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. Отв. ред. В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. – М., 1998. – с.8; Загальна теорія держави і права. За ред. М.В. Цвіка, Д.В. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків, 2002. – С.9; Вишневский А.Ф., Горбатюк Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. Издание 2-е, дополненное. – Минск, 2004. – С.12-13.

³ Теория государства и права. Под. ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Саратов, 1995. – С.13.

⁴ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 1. Теория государства. Отв. ред. М.Н. Марченко. – М., 1998. – С.14.

⁵ Див., наприклад: Вишневский А.Ф., Горбатюк Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. Издание 2-е, дополненное. – Минск, 2004. – С.12.

⁶ Лазарев В.В., Лыленев С.В. Теория государства и права. Учебник. – М., 1998. – С.9; Кельман М.С., Мурашян О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права. Підручник. – Львів, 2003. – С.9; Слід зазначити, що на відміну, знову-таки, від радянської і пострадянської історії держави і права для західноєвропейської історико-правової науки і відповідної їй навчальної дисципліни не характерне включення до її предмету вивчення держави поряд із правом. Більше того, тут історія права переважно являє собою історію приватого, а не публічного права. Те ж саме стосується історії правової думки (Дамирлі М.А. Право и история. Эпистемологические проблемы. – Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2002. – С.112).

Відповідно до попередньої радянської традиції провідне місце в першій більшості навчальних дисциплін із загальної теорії держави і права продовжує належати державознавчим темам. Причому тим з них, які відносяться до предмету політології (наприклад, «соціальне управління і політична система», «політична система та її структурні елементи», «держава в політичній системі суспільства», «держава і етнос») або конституційного права (наприклад, «державний апарат»). Натомість зовсім випадають з поля зору авторів підручників і навчальних посібників з названих дисциплін теми, які займають одне з провідних місць у західноєвропейських загальнотеоретичних юридичних дисциплінах – буква і дух в процесі правозастосування, юридична мова, юридична аргументація, суд і правотворення тощо.

Пріоритетне становище державознавчої тематики у загальнотеоретичній юриспруденції не тільки призводить до її переважного матеріалу, що складає предмет інших наук, дублювання, розминання меж їх предметів у цій частині, а й не сприяє формуванню світоглядних позицій у студентів, які продовжують сприймати право як продукт діяльності держави, а не як самостійну історичну, соціальну і культурну цінність.

Поодинокі спроби модифікувати загальнотеоретичну юридичну дисципліну в руслі сучасних уявлень про співвідношення права і держави, відповідно змінивши її назву із «загальної теорії держави і права» на «загальну теорію права і держави», поки що проблеми не вирішують. Для загальнотеоретичної юридичної науки, як і для юриспруденції в цілому, притаманним залишається дуалізм предметів. Предметом загальної теорії держави і права, як правило, охоплюється «багатогранна і складна взаємодія суспільства і держави, роль і місце держави і права в політичній системі суспільства», «суспільна, групова та індивідуальна політична і правова свідомість»¹, «загальні закономірності соціального життя, що визначають розвиток державних і правових явищ»², «загальне і особливе у політичних режимах різних держав»³ тощо.

Навіть автори тих підручників, які у викладі матеріалу надають першість правовій тематиці, дотримуються думки, що предметом теорії права і держави виступають право і держава як явища суспільного життя.⁴

¹ Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. Под. ред. В.М. Корельского и Н.Д. Перевалова. – М., 1998. – С.7

² Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Учебник. Том 1. Теория государства. – М., 1998. – С.9.

³ Оксманский В.В. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2004. – С.44.

⁴ Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов. Под. ред. В.В. Лазарева. – М., 1994. – С.9-10.

Проте, як відомо, будь – яка наука може мати лише один предмет. Юриспруденція у цьому відношенні не є винятком. Як вірно зазначається в літературі, дуалізм предметів логічно призводить до заперечення єдиної юридичної науки і визнання, по суті, двох різних наук з двома різними предметами: науки про право – правознавства, предметом якої є право, і науки про державу – державознавства, предмет якої – держава.¹

Саме таку логіку тривалий час сповідує В. Чиркін, який вважає, що державознавство нині фактично відокремлюється в самостійну галузь знань, предметом дослідження якої є, зокрема, моделі державних органів, методи їх діяльності, процедури, їх співвідношення з різними суспільними інститутами. У зв'язку з цим він пропонує ввести спеціальну навчальну дисципліну «державознавство», яка, на його думку, відкрила б можливість поглибленого і разом з тим цілісного вивчення такого феномену суспільного життя як держава, якого не дають нині ні соціологія, ні політологія, ні загальна теорія держави і права². Можна, очевидно, дискутувати з В. Чиркіним з приводу того, чи мають політологія і юриспруденція, зокрема її загальнотеоретична галузь, повністю відмовитись від вивчення держави на користь науки державознавства, чи вони повинні розглядати її виключно під кутом зору власних предметів. Проте заперечувати проги того, що держава як суспільне утворення в цілому, як цілісна система не є предметом юридичної науки навряд чи можливо. Намагання охопити предметом загальної теорії держави і права всю багатогранність зв'язків держави з іншими суспільними явищами та їх прояви, про що йшлося вище, призводить до еклектичного поєднання в ній характеристик і визначень різних понять і різних предметів.

За всієї важливості зв'язків між правом і державою, вони являють собою самостійні складні системи, які в той же час входять в якості підсистем до системи вищого рівня – суспільства. Особливості функціонування і розвитку цих систем, причому не тільки на рівні окремої країни чи регіону, а й всезагального характеру не можуть бути виявлені і належним чином осмислені, у тому числі через призму їх власних історій, без відповідного предметного розчленування вказаних явищ. Як слушно зазначав свого часу П. Недбайло, «ігнорування специфіки права призводить до забуття специфіки предмету правової науки, що знеособлює науку і принижує наукові основи в керівництві суспільством»³. Ця абсолютно вірна думка, на жаль, не знайшла свого логічного завершення в тих ідеологічних умовах, в яких вона була

¹ Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов. – М., 2004. – С. 44.

² Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственоведения. – М., 1997. – С.5-6, 9.

Див. також: Чиркин В.Е. Государствоведение. – М., 1999. – С.11-12.

³ Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права. К., 1971., – С.8

висловлена. Держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі, зокрема, має досліджуватися лише під кутом зору взаємодії з правом.

Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної юридичної науки має бути не держава як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а держава як «публічно-правовий союз» (Є. Трубецький), як явище юридичне (В. Нерсисянц).

Предметом існуючим для загальнотеоретичної юриспруденції, як і для юридичної науки в цілому, має виступати поняття права. Остаточне подолання попередніх ідеологічних догм і традицій прискорить входження нашої науки і вітчизняної юридичної освіти у європейський дослідницький і освітнянський простір. Але для цього необхідні відповідні зусилля не лише викладачів вищих юридичних навчальних закладів, а й Міністерства освіти і науки України.

1.4. Теоретико-практичні чинники якісної підготовки фахівців-юристів

Підготовка фахівця-правника повинна гармонійно поєднувати оволодіння теоретичним матеріалом з практичними навиками в сфері майбутньої юридичної діяльності. Це може бути аналіз судових справ, розглянутих в порядку апеляційного або касаційного провадження. Адже аналіз апеляційного та касаційного порядку розгляду спірної ситуації дає можливість прослідкувати еволюцію стосунків, які склалися між сторонами і привели до виникнення суперечностей, що становлять зміст спору. Розгляд спорів цивільного характеру необхідно здійснювати під кутом зору захисту порушених суб'єктивних цивільних прав та інтересів. Охорона і захист останніх здійснюється за допомогою відповідних цивільно-правових способів, які передбачені Цивільним кодексом України, але не мають вичерпного характеру. Тому важливо в умовах комплексного підходу до регулювання суспільних відносин визначитися з методологією поєднання різних способів захисту з метою їх найбільш ефективного застосування.

Особливістю сучасної підготовки юристів є те, що безпосередня придатність та фаховість їх підготовки перевіряється також після завершення навчання при проходженні випробувань за професійними напрямками суддів, прокурорські працівники, нотаріуси, державні службовці тощо. Тому результати оцінки фаховості підготовки магістра права перевіряються на заключному етапі-закручування до кадрового резерву і проходження стажування. Загалом це відповідає практиці